

JOSEP LLADONOSA I LA LLEIDA CONTEMPORÀNIA

Aprofitant un petit incident que recull a les seves memòries, Josep Lladonosa rebutjava ser considerat -“només”- un medievalista, i es reivindicava com “un conreador de la Història local i comarcal lleidatana, en general”¹. Aquesta asseveració és del tot certa. Efectivament, tant les obres de caràcter general, com ara la *Història de Lleida*² i no cal dir la *Historia de la Diputación*, que per la naturalesa de la institució és estrictament contemporanista, com les múltiples històries locals -la mateixa d’Alguaire, per exemple- o els primerencs volums de *La ciutat de Lleida*³, abasten tots els períodes històrics, fins la més estricta actualitat i, en general, estan farcides de una gran quantitat de dades -també de l’època contemporània- de manera que són, encara, imprescindibles per als historiadors interessats en aquestes comarques.

Ara bé, tot això no contradiu, em sembla, que Josep Lladonosa no hagi de ser considerat, sobretot, un medievalista i per extensió, si es vol, un modernista, principalment de l’època dels Àustries; per dir-ho d’una altra manera, el gruix de l’obra de Lladonosa, pel que fa a la ciutat de Lleida, té com objecte la ciutat foral.

Aquesta dedicació especial a una etapa històrica concreta –i molt àmplia, val a dir- s’explica, en primer lloc, pel fet que bona part de l’obra de Lladonosa pertany a una època en la qual els estudis de contemporània no havien assolit el pes acadèmic que tindrien més tard. Òbviament, la situació política del país no era aliena a aquest fet, ben al contrari. En segon lloc –i, potser, més interessant- es que la perspectiva de la “història social de l’urbanisme” que en bona part caracteritza els seus estudi medievals i moderns, i que és, al meu entendre, una de les seves aportacions més originals i principals, no té tant pes en l’època contemporània; molt probablement, perquè aquella orientació i la metodologia utilitzada, no era viable pels segles més recents; em sembla, que aquesta apreciació es posa ben de manifest a *Els carrers i places de Lleida*⁴, potser l’obra més original de Josep Lladonosa.

Així doncs, a la història contemporània, no hi va dedicar tants esforços i el plantejament general, així com la narració, és molt més tradicional que no en la resta de la seva obra.

Substancialment, centraré la meva intervenció en la ciutat de Lleida i ho faré des d’una triple perspectiva: les crisis contemporànies, el naixement de la Lleida contemporània i, finalment, el desenvolupament de la ciutat actual.

Les crisis contemporànies

La lenta transició de la ciutat de Lleida cap a la contemporaneïtat es presentava plena de dificultats i entrebancs. La consciència d’aquestes dificultats va acabar generant un cert sentiment de frustració i marginalitat i, potser, un esperit crític un punt irascible i (defensivament) burleta. Era, en bona part el discurs –que també cal llegir-lo

¹JOSEP LLADONOSA: *75 anys de records 1907-1982*. Editorial Virgili&Pagès. Lleida, 1989, pàg. 444.

²JOSEP LLADONOSA: *Història de Lleida*, 2vols. Tàrraga, 1972-1974.

³JOSEP LLADONOSA: *La Ciutat de Lleida*, 3 vols., Barcelona, 1955-1959.

⁴JOSEP LLADONOSA: *Els carrers i places de Lleida a través de la història*. Empres Municipal d’Urbanisme de Lleida. Lleida, 2007; la primera edició, en 5 vols., va ser editada entre 1961 i 1978.

com un rèplica al cofoisme oficial- de *Lleida, problema i realitat*⁵, un llibre, com és ben sabut, generacional.

És justament és en aquesta obra col·lectiva on Lladonosa publica la síntesis interpretativa de la història de Lleida més brillant: “Les crisi històriques”⁶. Tot i que en el conjunt, el pes de les crisis contemporànies és, si es vol, relativament escàs, principalment les del segle XX, no deixa de tenir interès alguns dels elements que s’hi apunten, singularment des d’una doble perspectiva: la comparativa amb crisis anteriors, (per exemple amb la guerra civil catalana de l’època de Joan II o amb la mateixa Guerra de Successió); però també, des de la perspectiva d’aquelles conseqüències, sempre negatives per a la ciutat, que es van reiterant a causa dels diferents conflictes bèl·lics, com ara: l’important índex de destrucció d’habitatges, principalment durant la guerra del francès i la darrera guerra civil, però també de la trama urbana durant la primera d’aquestes conteses; les importants pèrdues de població, acompanyat d’importants danys en el teixit social, de manera especial després de 1939. Unes crisis afirma Lladonosa “que dificultaran massa sovint la seva continuïtat dins una estructuració comunitària bàsica d’arrels perdurables”⁷.

Una qüestió aquesta –la poca vertebració social i manca d’una classe dirigent- que s’acabarà convertint en un eix central del discurs interpretatiu de la Lleida contemporània i molt particularment de l’etapa franquista i les seves conseqüències. Un discurs, val a dir, ben articulat i sòlid, que va des dels autors de *Lleida, problema i realitat*⁸ fins els de la generació següent, per referir-me, tan sols als analistes locals i sense ànim de ser exhaustiu⁹. Sense descuidar, naturalment, l’obra de Josep Lladonosa, que, com veurem més endavant, va subministrar, a tots plegats, arguments més que suficients.

La llarga crisi que dificultaria la formació de la Lleida contemporània, arranca, segons Lladonosa de la mateixa desfeta de 1707 –ara fa justament tres-cents anys-, amb l’ensulsiada de la ciutat foral i el “naixement d’una ciutat provinciana”¹⁰. Més endavant precisaré més el valor d’aquesta expressió, que no es refereix, com es obvi, tant a l’aparició de la nova administració territorial –la província- com a una actitud política. En tot cas Lladonosa distingeix, si més no de fet, entre l’abast de la crisi amb que s’inicia la contemporaneïtat i el naixement de l’època contemporània pròpiament dita.

Aquella crisi primerenca, doncs, no s’ha d’entendre tant com un problema de recursos naturals, com humans¹¹. La ciutat que sobreviu a la desfeta i sobre la que s’anirà construint la Lleida contemporània, era una societat de vida monòtona, senzilla, “sense esperit d’iniciativa i mancada de l’empenta pròpia dels pobles d’àmplies aspiracions”¹². Les antigues nissagues antiborbòniques desapareixen; hi ha una dramàtica manca de professionals, de metges, d’apotecaris, agreujada per la supressió (1717) de l’Estudi General; l’Església es empobrida i veu com desapareix la vella Seu, el centre d’espiritualitat, de cultura i de poder, durant segles.

⁵ JOSEP LLADONOSA; FRANCESC PORTA; SIMEO MIQUEL; JOSEP VALLVERDÚ; JOAN GABERNET: *Lleida, problema i realitat*. Edicions 62. Barcelona, 1967.

⁶ J. LLADONOSA: “Les crisis històriques”, dins: *Lleida, problema i realitat*, pàg. 13-60.

⁷ Ibid., pàg. 15.

⁸ F. PORTA: “Lleida, La gran desconeguda”, pàg. 61-123, aborda, des de la perspectiva de la postguerra, el tema d’una burgesia poruga, sense ambició, pendent sempre del Govern Civil, incapaç d’aprofitar una nova oportunitat: el boom de la fruita i l’arrancada general dels seixanta.

⁹ MIQUEL PUEYO; JOSEP M. LLOP; MARTA TREPAT, RAMON MORELL: *Lleida, l’extrema. La societat de Ponent a les acaballes del segle XX*. Pagès editors. Lleida, 1996.

¹⁰ J. LLADONOSA: “Les crisis històriques”, pàg. 37.

¹¹ J. LLADONOSA: *La ciutat de Lleida*, vol. I, pàg. 138

¹² Ibid., pàg. 137.

També era, però, una crisi institucional, caracteritzada, molt singularment per la desaparició de la Paeria foral. “Els nou regidors (administració borbònica) no faran res que no passi pel Reial Consell de Castella o per la Reial Audiència de Barcelona”¹³. Una actitud típicament provinciana que va marcar –amb molt poques excepcions- una secular pauta de comportament de les persones i dels grups polítics que han governat la ciutat i el territori durant els darrers segles.

La invasió napoleònica encetava tant l'època contemporània, com la llarga crisi del segle XIX, caracteritzada, de manera singular, per les guerres civils i les repetides pandèmies, el còlera singularment¹⁴. Principalment les guerres civils –i particularment l'anomenada primera guerra carlista- van contribuir al fet que les comarques del Ponent català quedessin endarrerides respecte al desenvolupament econòmic de la Catalunya contemporània. La inseguretat en les comunicacions, ja molt precàries o les dificultats, sovint insuperables, per construir les grans infraestructures programades tant pel que feia a comunicacions com a obres com la del Canal d'Urgell, van contribuir de manera decisiva a l'aïllament i conseqüent marginació d'aquestes comarques.

De la darrera gran crisi del segle XX –República, guerra i franquisme- Lladonosa ens ha deixat un testimoni de gran qualitat, literària i historiogràfica; em refereixo, és clar, a *75 anys de records*. Aquest, si bé és un llibre de memòries, no es pot oblidar que són, sobretot, les memòries d'un home que ha dedicat una part substancial de la seva vida a la història.

Voldria, tanmateix, fer alguna observació a la versió que Lladonosa dona d'aquest llarg període històric, de manera que ajudi a contextualitzar millor el seu posicionament.

L'etapa republicana, però sobretot la de la guerra, són contemplats –i analitzats- des d'una experiència personal molt amarga. Les dificultats primer per accedir a la carrera de mestre i l'expulsió del magisteri després dels fets de juliol de 1936, d'una banda; de l'altra, l'experiència col·lectiva de persecució soferta pels companys de la Federació de Joves Cristians (FJC), una experiència també personal, ja que tan el mateix Lladonosa com el seu germà Juli es van haver d'amagar; totes aquestes circumstàncies, van acabar marcant, d'una manera decisiva els records, ombrívols, que Josep Lladonosa tenia d'aquells anys.

Aquest enfocament, doncs, es posa de manifest de manera especial, em sembla, en dues qüestions. En primer lloc, es pot observar un cert ressentiment i desconfiança vers el caràcter catalanista dels republicans, que els considera acomodaticis quan no directament oportunistes i vers el moviment obrer en general, al qual el considera contrari –poc interessat en el millors dels casos- per la qüestió nacional catalana; una posició, val a dir, del tot injusta pel que fa al Bloc Obrer i Camperol (i per extensió al POUM), el sector obrerista, com és ben sabut, més influent a la Lleida republicana. En segon lloc, hi ha una certa inclinació a atribuir a les esquerres en general, però també al liberalisme decimonònic –particularment al progresisme- una tendència injustament anticlerical. No vull pas afirmar que l'anticlericalisme no sigui una de les tradicions més arrelades en les corrents polítiques i socials que genèricament podem anomenar progressistes, però aquesta constatació no ha de conduir, penso, a valorar les decisions polítiques de tot ordre, en funció dels interessos de l'Església i, sovint, només del clergat.

Aquesta actitud, tanmateix, no evita un judici molt sever de l'Església de Lleida, tant del període republicà, com, potser sobretot, de l'època franquista.

¹³ J. LLADONOSA: “Les crisis històriques”, pàg. 39.

¹⁴ Ibid., pàg. 49.

Pel que fa als anys republicans, Lladonosa es queixa, principalment, de la negativa actitud d'una bona part del clergat i d'amplis ambients catòlics, vers la FJC; capteniment que posava de manifest un ambient hermètic vers qualsevol innovació o obertura, encara que aquesta fos molt moderada i més introspectiva que no pas oberta a la problemàtica social i política del moment, com era la de la fejoc¹⁵. De fet, l'Església de Lleida s'arreglerava, majoritàriament, amb els sectors més conservadors –i fins i tot més reaccionaris- del catolicisme català i espanyol; no de bades, el sector més dinàmic del catolicisme lleidatà havia estat, sobretot de la Restauració ençà, l'integrista¹⁶. Aquesta dinàmica –corroborada pel fet que mig bisbat era d'administració aragonesa- va conduir a que el lleidatà participés poc de les corrents de renovació del catolicisme català de les primeres dècades del segle XX; tot i que, potser convindria preguntar-se fins a quin punt, en el conjunt de l'Església catalana, aquests esforços renovadors eren lluny de ser majoritàries.

D'altra banda, Lladonosa traça un retrat ombrívol de l'Església lleidatana de postguerra: tant des d'una visió pròpiament eclesial, caracteritzada, substancialment, per un retorn a l'integrisme més estricte, en la doble vessant: la doctrinal i la de la pràctica religiosa i social; com, també, pel seu compromís polític amb el franquisme; d'aquest compromís, Lladonosa, constarà, de manera principal, l'actitud –amb molt poques excepcions- decididament anticatalana del catolicisme lleidatà, al que caracteritzava de “catolicismo zaragozano”¹⁷.

El naixement de la Lleida contemporània

L'inici de la formació de la ciutat contemporània, pròpiament dita, l'arranca, Lladonosa, com ja he assenyalat, d'un esdeveniment força convencional: la invasió napoleònica. Tradicionalment s'ha suposat –i Josep Lladonosa ho dona per bo- que l'ocupació francesa va difondre les noves idees de la Revolució Francesa, provocant, així, la crisi irreversible de la vella societat estamental i l'aparició d'un món nou¹⁸.

Penso, que l'anàlisi d'aquest procés passa, substancialment per tres elements: la lenta transició d'una societat estamental a una altra de classes; la nova articulació del territori i per tant del poder; i finalment, la formació d'una nova classe governat.

La lenta transició d'una societat estamental a una altra de classes

No em refereixo, naturalment, als aspectes formals; des d'aquest punt de vista Lleida no podia ser pas una excepció, sinó a l'ambient social que viu la ciutat, a la seva articulació social i a les actituds dels diferents grups, així com a les dificultats, que sovint apareixen com insalvables, per aprofitar la dinàmica progressiva de la Catalunya litoral.

Una ciutat que s'estructura a partir d'unes classes rendistes, propietaris agrícoles majoritàriament, socialment i econòmicament conformistes. “Els noble de Lleida – afirma Lladonosa- no eren més que uns simples terratinents en mig d'hortes riques; uns

¹⁵ JAUME BARRULL: *Les comarques de Lleida durant la Segona República (1930-1936)*. L'Avenç. Barcelona, 1986, pàg. 130-132.

¹⁶ J. BARRULL: "Classe obrera i catolicisme social a la Lleida de la Restauració". Dins, *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria*. Crítica. Barcelona, 2004. Vol. II. Pàg. 1316-1330.

¹⁷ J. LLADONOSA: *75 anys de records*, pàg. 294.

¹⁸ Vegeu, singularment, J. LLADONOSA: *El naixement de Lleida contemporània*. Dalmau (Episodis de la Història, 131-132). Barcelona, 1969.

propietaris que se sentien senyors amb quatre censals i uns quants duros d'arrendament"¹⁹. No crec que l'asseveració es refereixi estrictament a la noblesa, d'altra banda molt reduïda i de poca entitat, sinó a la classe propietària en general.

Una ciutat majoritàriament pagesa, però d'una pagesia pobra, deixada i refractària als mètodes moderns²⁰, i menestral, principalment botiguera. El *botiguier*, potser més que el pagès, es va acabar convertint en una de les tipologies socials que millor ha definit la ciutat, com a mínim fins la segona meitat del segle XX, en bona part condicionat per un mercat esquifit (principalment pel poc poder adquisitiu de la pagesia de les comarques de lleidatanes) com també, en bona part protegit, ja que Lleida no ha de competir amb cap plaça comercial de semblant grandària²¹.

D'altra banda, la ciutat, en bona part gràcies a la capitalitat provincial, va consolidar la tradicional dimensió administrativa, ara de caràcter funcional, tant civil com militar.

Una ciutat episcopal, en la qual, malgrat les lleis desamortitzadores, l'estament eclesiàstic, molt nombrós encara, va continuar donat to a la ciutat; es tractava, però, en termes generals d'una clerecia empobrida intel·lectualment, tradicionalment poc ambiciosa, "satisfeta –diu Lladonosa– amb els seus censos i rendes"²². Tanmateix, cal recordar, que les grans propietats agrícoles lligades a la catedral, van aconseguir eludir el procés desamortitzador, de manera que tan al capítol com el cos de beneficiats van continuar disposant d'unes de les rendes eclesiàstiques més importats d'Espanya, cosa que va contribuir a atreure candidats d'arreu i per tant a la seva castellanització.

Una ciutat, finalment, amb un escàs pes intel·lectual, malgrat els esforços d'alguns catedràtics del nou Institut d'Ensenyament Mitjà i més tard de l'Escola Normal de Magisteri i d'alguns clergues, principalment, fins la segona meitat del XIX canonges de la catedral la majoria²³.

L'absència d'una burgesia empresarial emprenedora i, conseqüentment, d'una classe obrera pròpiament dita (fins la guerra civil de 1936, el sector proletari més nombrós i socialment més dinàmic va ser el ferroviari), va caracteritzar la societat lleidatana del XIX i bona part del XX.

La tesi de Lladonosa, tot i que substancialment està ben fonamentada i continua, per tant, essent molt útil, es ressent d'una anàlisi molt poc aprofundida pel final del XIX i principis del XX. De cap manera estic insinuant que d'aquest període històric Lladonosa ignori els personatges i les seves iniciatives, ben al contrari, ho dic, principalment, des de la perspectiva del discurs sobre la manca de teixit social i classe dirigents, a que he fet referència més amunt i que potser algun dia caldrà analitzar amb més calma²⁴.

¹⁹ J. LLADONOSA: "Les crisis històriques", pàg. 51.

²⁰ J. LLADONOSA: *La ciutat de Lleida*, vol. II, pàg. 77.

²¹ RAMON MORELL: "El comerç a Lleida, entre un passat tranquil u un futur més que mogut", dins, J. BARRULL (Coordinador): *20 anys de Federació de Comerç a Lleida*. Lleida, 1997, pàg. 93.

²² J. LLADONOSA: *Història de Lleida*. F. Camps Calmet, editor. Tàrraga, 1974, vol. II, pàg. 666.

²³ QUINTÍ CASALS: *Tot A l'escola? El sistema educatiu liberal en la Lleida del XIX*. Universitat de València. València, 2006.

²⁴ Una revisió d'alguns d'aquest elements: Q. CASALS: *Polítics de Lleida. El poder local i les seves mutacions a través del temps (1716-1868)*. Universitat de Lleida. Lleida, 2002, on s'incideix en els elements de continuïtat entre els grups dirigents, principalment durant la llarga transició cap a una societat liberal; RAMON CASTERÀS: *Els fabricants, els comerciants, els botiguers i la formació de la Lleida del segle XX*, Lleida, 1993, presenta aquest sectors com molt més dinàmics i emprenedors que no pas s'havia fet tradicionalment; finalment, ENRIC VICEDO: *Enric d'Hostalric i Colomer*. Fundació Roca Galés. Cossetània edicions. Valls, 2006, a través de la biografia del baró de Fleix analitza les polítiques agràries d'un grup de propietaris rurals.

La nova articulació del territori

Al marge de si les idees portades pels francesos van tenir gaire ressò a la societat lleidatana (o, si es vol, a l'espanyola en general), una cosa és certa: l'administració napoleònica va contribuir, de manera important, a trastocar la vella societat, introduint, més enllà d'aquelles idees, noves formes de governar i noves institucions de govern.

D'aquestes novetats destaca, principalment, pel seu gran impacte en el futur, la nova organització del territori i la seva administració i conseqüent aparició de dos nous conceptes, a l'hora territorials i polítics: la província i la capital de província.

Com és ben sabut, el procés d'implantació del nou model territorial, va passar per diferents projectes. Des del conegut com a "Projecte Llorente (4 de maig de 1810), "simple i contundent"²⁵, en el qual el Segre i el Cinca, marcaven les línies divisòries, de manera que Lleida guanyava la Franja i perdia la part del terme municipal situat a la ribera dreta del riu (incloent, encara que pugui sorprendre: els barris de Cappont i la Bordeta); fins les disposicions de la Constitució de 1812. Disposicions que inspiraria la divisió efectuada durant el Trienni, decisiva si més no en el cas de Lleida i la de novembre de 1833, que acabaria essent la definitiva.

A la pràctica, fins la instauració, definitiva, del règim liberal, cal assenyalar, des del punt de vista de la nova administració territorial, dues experiències que van acabar per resultar determinants. En primer lloc, la de Napoleó de 1812; aleshores, Lleida era la capital d'un departament nomenat "Boques de l'Ebre", que s'estenia, per la banda de ponent, fins a la ribera del Cinca. Aquesta primera experiència, des de la perspectiva del poder polític, no va ser molt significativa. El prefecte, que era francès, mai va aconseguir contrarrestar –tot i ser un bon prefecte segons Lladonosa– els efectes d'una ocupació militar molt repressiva.

La segona experiència, es va produir durant el Trienni Liberal. Val a dir, que en el primer projecte de divisió per províncies d'aquell període, Lleida no era sinó un partit judicial de la Província de Tortosa²⁶. Aleshores, la Paeria lleidatana va enviar, a Madrid, una comissió formada per un canonge i el síndic de l'ajuntament, per tal d'exposar els mèrits, de tota mena, que la ciutat reunia per a ser capital de província; pels resultats obtinguts, s'ha de reconèixer que els comissionats van argumentar amb prou convicció²⁷.

Durant aquesta experiència, encara que breu, es va produir un fet de capital transcendència: es va organitzar, per primer cop, una Diputació Provincial. La nova institució, en la qual va jugar un paper destacat, com a secretari, el barceloní Bonaventura Carles Aribau, va tenir un doble paper: d'una banda, era l'instrument de poder sobre un territori fins aleshores inexistent: la província; de l'altra, producte del règim liberal, la nova institució es va convertir en un dels principals reductes d'aquesta tendència política, singularment de la facció més exaltada, que s'expressava a través del periòdic *Semi-semanario ilerdense*²⁸.

²⁵ J. LLADONOSA: *El naixement de Lleida contemporània*, pàg. 3; vegeu, JESÚS BURGUEÑO: *Reordenament territorial a l'Espanya contemporània: la província de Lleida (1800-1850)*. Publicacions de la Universitat de Lleida. Lleida, 1995.

²⁶ Com es recordarà, Catalunya era dividida en quatre províncies: Seu d'Urgell, Barcelona, Girona i Tortosa.

²⁷ J. LLADONOSA: *Història de Lleida*, vol. II, pàg. 696; A. SÁNCHEZ CARCELÉN: *La revolució liberal a Lleida (1820-1823)*. Edicions de la Universitat de Lleida. Lleida, 2006, pàg. 75-76, 80.

²⁸ Segons Lladonosa, és molt probable que les cròniques que de la vida de la corporació provincial publicava el citat periòdic, tot i que no estaven signades, fossin escrites per Aribau; J. LLADONOSA: *El naixement de Lleida contemporània*, pàg. 12-13.

La Diputació –malgrat les dificultats plantejades per les partides reialistes primer i carlistes més tard, i que en algun moment, unes i altres, van exercir un ampli control sobre la nova província²⁹ - va permetre articular una nova classe política, d'abast provincial, uns nous interessos i una nova manera de governar, elements que Josep Lladonosa identifica amb el “caciquisme”³⁰, l'element més característic de la política lleidatana (i espanyola, és clar) de bona part de l'època contemporània³¹. Un procés semblant, començant per les lluites d'influència entre els diferents ajuntaments, es va produir a l'hora de configurar-se els nous partits judicials³²; l'escala organitzativa i administrativa immediatament per sota de la Diputació i base territorial dels escons provincials.

Les diputacions eren dotades d'amplis poders sobre el territori: l'ordenava (creava i suprimia ajuntaments), tenia competències sobre serveis tant significats com ensenyament o sanitat, planificava les obres públiques i n'executava una part important, tenia responsabilitats fiscals (cobrament d'impostos) i intervenia de manera decisiva en el procés desamortitzador, alhora que havia de sostenir la guerra contra el carlisme. Moltes competències, constata sovint Lladonosa, per uns pressupostos molt magres.

Que la Diputació havia assumit molt de pressa el seu paper de representant i administrador del territori provincial, es va posar de manifest quan el 1836, el capità general de Catalunya, Espoz y Mina, per motius de la guerra i secundant una idea de la Diputació de Barcelona, va proposar reunir les quatre diputacions en una mena de mancomunitat. La de Lleida, va ser l'única que s'hi va negar en rodó, amb l'argument, cert d'altra banda, que la llei no ho permetia. Com que el capità general insistia –i de fet les de Girona i Tarragona ja havien enviat els seus representants- els lleidatans ho van consultar al govern de Madrid, el qual, per R.O., va prohibir expressament la reunió.

Es fa difícil creure, com sembla indicar Lladonosa, que les raons de fons d'aquella decisió fossin de caràcter pràctic o organitzatiu (dificultats originades, en primer lloc, per la guerra), ni, molt probablement tampoc, responien a un abrandat esperit jacobí dels diputats lleidatans (ni la Diputació ni tampoc la Paeria lleidatana van destacar mai pel seu liberalisme radical). Així doncs, malgrat s'ignorin els motius reals que van condicionar una negativa tant contundentment mantinguda –i per tant és difícil extreure cap conclusió definitiva- si que es podria constatar, potser, un primerenc sentiment de pertinença a la província, acompanyat d'una certa desconfiança vers una tendència centralista que els lleidatans atribuïen a les institucions barcelonines³³; uns sentiments que van acabar nodrint, no sé si ideològicament o només literàriament, tant el “lleidatanisme” o com el “leridanismo”; concepte, aquest darrer, que ha tractat de vertebrar un discurs anticalanista. Qüestions, aquestes, de les quals tant Josep Vallverdú, en diferents treballs³⁴, com Miquel Pueyo³⁵, se n'han ocupat abundantment.

Deia, doncs, que no es podien treure conseqüències massa definitives d'aquest episodi, perquè l'any següent, el 1837, la Diputació de Lleida no es va negar a integrar-

²⁹ Ibid., pàg. 13 i 22.

³⁰ Ibid., pàg. 51.

³¹ La mecànica del caciquil, principalment a través del sistema electoral es pot veure, en dues etapes històriques diferents a : JOSEP M. PONS: *Moderats i progressistes a la Lleida del segle XIX (1843-1868)*. Pagès editors. Lleida, 2002 i CONXITA MIR: *Lleida (1890-1936). Caciquisme polític i lluita electoral*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 1985.

³² J. LLADONOSA: *Història de Lleida*, vol. II, pàg. 696-697.

³³ J. LLADONOSA: *El naixement de Lleida contemporània*, pàg. 41.

³⁴ JOSEP VALLVERDÚ: “Lleida i Barcelona”, dins *Lleida, problema i realitat*, pàg.165-207; i, “Lleida i l'esperit”, dins *Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalanes*. Pòrtic. Barcelona, 1971, pàg. 87-104.

³⁵ M. PUEYO: *Lleida: ni blancs ni negres, però espanyols*. Edicions 62. Barcelona, 1984.

se al Consell Superior Central de Catalunya, creat per iniciativa del baró de Meer, també capital general. Ni més endavant, durant la regència d'Espartero, en la Junta Suprema de Catalunya.

Més endavant, i seguint aquesta mateixa línia, la Diputació lleidatana, afirma Lladonosa, es sumarà als dos moviments que més caracteritzaran la singularitat catalana de la segona meitat del XIX: el proteccionisme i la Renaixença. Pel que fa aquest darrer moviment, cal assenyalar que la Diputació va col·laborar en múltiples iniciatives culturals i patriòtiques d'abast català, d'una manera més intensa d'allò que a priori hom podria suposar.

No voldria tancar aquest apartat sense fer una breu referència a la *Historia de la Diputación de Lérida*³⁶, obra que permet conèixer abastament, el funcionament de la institució i, a través de la documentació generada per les diferents comissions, la seva acció administrativa i de govern; tot plegat ens permet apropar-nos als diferents problemes, projectes i resolucions que van afectar aquestes comarques al llarg de gairebé dos segles.

Una nova classe governant

Com en altres indrets el daltabaix produït per l'ocupació napoleònica i la guerra subsegüent, va permetre l'aparició dels primers polítics liberals, el més significat Manuel Fuster Vaquer, membre de la Junta i primer d'una nissaga de polítics que cobrirà bona part del XIX.

Ara bé, Josep Lladonosa distingeix en el si del liberalisme lleidatà: els grups liberals molt radicals, afirma, durant el Trienni; de fet, Lladonosa, relaciona els sectors més actius amb la maçoneria³⁷ i les societats patriòtiques, afirmant que "les seves activitats anaven principalment dirigides contra l'Església"³⁸, i que s'agrupaven, com ja he dit, al voltant del *Semi-Semanario Ilerdense*, animat, potser, per Aribau; del liberalisme a partir de 1833, molt moderat; de fet el 1836, els liberals lleidatans no van reclamar la restauració de la Constitució de 1812 fins després dels fets de la Granja; des d'aquesta perspectiva considera que els elements que va constituir la Diputació en representació dels distints partits judicials, eren en la seva majoria propietaris, antics o nous, gràcies a la desamortització aquest darrers³⁹.

D'altra banda, el conflicte armat que va enfrontar els partidaris de l'absolutisme i de la vella societat estamental amb el nou règim constitucional i que va assolir periòdicament el país a partir del Trienni, va tenir el suport, assenyala Lladonosa, de dos dels elements substancials de la societat de l'estament, i, en conseqüència, d'una influència social remarcable com eren: l'Església i una part de la tradicional noblesa local.

³⁶ 2 vols. Artis Estudios Gráficos. Lleida, 1974.

³⁷ De fet els vincles maçònics establerts per Lladonosa són molt circumstancials: es redueixen al fet que un exemplar del *Semi-Semanario Ilerdense*, es va trobar, a principis del segle XX, sota les bigues d'una golfà de la plaça de la Paeria embolicant un mandil maçònic; J. LLADONOSA: *El naixement de Lleida contemporània*, pàg. 10-11. La presència a Lleida el 1821 de Rafael de Riego, podia haver contribuït al desenvolupament de la maçoneria, però aquest és un tema no estudiat. Per contra, si que s'ha assenyalat que la presència del popular militar va ser un estímul, tan pel liberalisme més radical com per a la Milícia Nacional; M. LLADONOSA: *Carlins i liberals a Lleida*, pàg. 118 i A. SÁNCHEZ CARCELÉN: *La revolució liberal a Lleida*, pàg. 153.

³⁸ J. LLADONOSA: *El naixement de Lleida contemporània*, pàg. 9; contràriament, segons A. SÁNCHEZ CARCELÉN: *La revolució liberal a Lleida*, no eren tan radicals i en tot cas el sector radical no va governar la ciutat fins els darrers mesos del Trienni.

³⁹ J. LLADONOSA: "Les crisis històriques", pàg. 51.

En el primer cas, assenyala com a causa principal de conflicte, principalment a partir del govern de Mendizábal, el procés desamortitzador, tot i que Lladonosa, no dedica a aquesta política gaire més atenció que la que presta als nous destins que van tenir els diferents convents de la ciutat de Lleida⁴⁰. Per a Lladonosa, “el traspàs de propietats en mans de l’Església als nous propietaris laics”, va ser una herència “delicada i enutjosa en molts aspectes” a la qual va haver de fer front el liberalisme lleidatà, alhora que es convertia en un dels elements que afavoriria el “desenvolupament del caciquisme”⁴¹.

Tanmateix, fins i tot abans de posar-se en marxa la política de desamortització, els responsables eclesiàstics van presentar el conjunt de la política liberal com un atac, no només a l’estatut tradicional de l’Església –i particularment al estament clerical- sinó com un atac a la mateixa doctrina catòlica. D’aquí que un element de disgust –i desconcert- dels sectors absolutistes, eclesiàstics o no, fos, afirma Lladonosa, el fet que “els homes de la Diputació i de l’Ajuntament de Lleida, progressistes o moderats, mai no deixaren de confessar-se catòlics”⁴².

I així, el sector majoritari del catolicisme lleidatà va reaccionar d’acord amb aquesta percepció. La radical oposició al liberalisme, es va posar clarament de manifest tant en el posicionament extrem dels diferents bisbes lleidatans, així es pot recordar que si durant el Trienni, el aleshores bisbe de Lleida, Simón de Rentería, es va veure obligat, a causa de la seva oposició radical al règim constitucional, a abandonar la diòcesis i buscar refugi primer a Barcelona i més tard a Màlaga, durant la primera guerra carlista, el bisbe Julián Alonso, va fugir de la ciutat de nit i vestit amb roba de pagès⁴³, com en el decidit suport al carlisme⁴⁴.

Aquest posicionament decididament antiliberal i anticonstitucional del catolicisme lleidatà va trobar la seva replica en el anticlericalisme, molt presents ja durant els anys del Trienni Liberal⁴⁵ i que com arreu, es va acabar convertint en un dels eixos divisoris entre liberals moderats i radicals.

Malgrat tot, en el si de l’Església de Lleida hi havia un sector liberal, tant durant els anys que van des del inici de la crisi de l’Antic Règim (1808-1814) fins el final del

⁴⁰ ENRIC VICEDO: “Desamortització i reforma agrària liberal a les terres de Lleida”, dins, *El món rural català a l’època de la revolució liberal*. Universitat de Lleida. UNED Centre Associat de Cervera. Lleida, 1995, pàg. 85-119 ; vegeu també, CARME CERVERA: *La desamortització eclesiàstica a la província de Lleida (1838-1851)*. Universitat de Lleida. Tesi doctoral mecanoscrita, 1994.

⁴¹ J. LLADONOSA: *Historia de Lleida*, vol. II, pàg. 721.

⁴² *Ibid.*, pàg. 722.

⁴³ *Ibid.*, pàg. 700; MANUEL LLADONOSA. *Carlins i liberals a Lleida (1833-1840)*. Pagès editors. Lleida, 1993, pàg. 121-122 i 234.

⁴⁴ J. LLADONOSA: *Historia de Lleida*, vol. II, pàg. 722-723 i, principalment, M. LLADONOSA: *Carlins i liberals a Lleida*. Els esforços i problemes de l’Església de Lleida per adaptar-se a la nova societat liberal són analitzats per FRANCESC CLOSA: *Església i poder a la Lleida del segle XIX. Control i mobilització social: Pedro Cirilo Uriz i Labayru (1850-1862)*. Publicacions de la Universitat de Lleida. Lleida 2003.

⁴⁵ MANUEL LLADONOSA: *Carlins i liberals a Lleida*, pàg.121.

Trienni que s'expressa, naturalment, a través d'alguns clergues⁴⁶, com després de 1833, entre els que va destacar Josep Castel⁴⁷.

D'altra banda, la desafecció d'algunes de les nissagues de la petita noblesa, que durant el Trienni havien donat suport al règim constitucional era motivada, assenyala Lladonosa, a l'abolició del règim senyorial⁴⁸; val a dir, però, que mentre uns van reaccionar passant-se a les files del carlisme, d'altres, com ja s'ha insinuat, s'integraven en el nou règim sense cap problema.

Molt probablement, aquests dos tipus de conflicte, van contribuir al fet que el 1839, els progressistes guanyessin les eleccions a diputats a Corts⁴⁹. Curiosament, el 1869, es tornaria a donar una situació semblant, quan el republicanisme federal triomfaria clarament a les eleccions a Corts Constituents.

L'anàlisi de l'evolució d'aquesta classe al llarg de més d'un segle i mig que abasta l'obra contemporània de Josep Lladonosa desborda, de molt, aquestes notes. Tanmateix, cal assenyalar que entre el grups dirigents de l'Antic Règim i els del nou ordre liberal, hi va haver moltes més continuïtats que no pas ruptures⁵⁰.

La Lleida del segle XX

Finalment, hem referiré, tot i que breument, a l'anàlisi que Josep Lladonosa fa de la història més recent de la ciutat de Lleida. Una anàlisi que es centra substancialment en els aspectes econòmics i urbanístics, deixant de banda els aspectes polítics i socials, cosa val a dir, del tot comprensible, donades les circumstàncies de l'època⁵¹.

Em sembla que aquesta anàlisi on està més i millor desenvolupada és a *La ciutat de Lleida*, publicada el 1955. Posteriorment, alguns dels temes exposats en aquella obra son repesos, degudament actualitzats, en la seva col·laboració a la *Geografia Comarcal de Catalunya*⁵² i més esquemàticament a la *Historia de la ciutat de Lleida*.

Val a dir, que en conjunt, *La ciutat de Lleida*, és una anàlisi, en bona part descriptiva, molt en la tradició de la geografia històrica⁵³ -i per tant, plena d'informació- dels diferents aspectes de la vida de la ciutat. Degut, potser, al moment que escriu aquesta obra, en prou feines es començava a superar els problemes de postguerra, Lladonosa posa l'accent en els repetits elements de frustració i fracàs, sense oblidar,

⁴⁶ J. LLADONOSA: *Historia de Lleida*, vol. II, pàg. 722-723, tot i que assenyala algunes de les personalitats d'aquesta tendència no els dedica massa atenció; M. LLADONOSA: *Carlins i liberals a Lleida*, pàg. 119; A. SÁNCHEZ CARCELÉN: *La revolució liberal a Lleida*, pàg. 92-93, destaca la presència de membres del capítol catedralici en la composició de la Diputació Provincial, com una prova concloent del suport d'una part de l'Església al règim constitucional. D'altra banda, aquest mateix autor analitza les contribucions de dos canonges lleidatans, Francisco Martínez Marina i Martín Laguna, al cos doctrinal del naixent liberalisme; vegeu, A. SÁNCHEZ CARCELÉN: *Absolutisme i liberalisme a Lleida 1814-1828*. Universitat de Lleida. Tesi doctoral mecanoscrita, 2007, pàg. 482-493.

⁴⁷ M. LLADONOSA: *Carlins i liberals a Lleida*, presta molta atenció a aquesta tendència catòlica, vegeu, per exemple: pàg. 149-150, 161, 190-191, 235

⁴⁸ J. LLADONOSA: *Historia de Lleida*, vol. II, pàg. 723-724.

⁴⁹ J. LLADONOSA: *El naixement de Lleida contemporània*, pàg. 54.

⁵⁰ QUINTÍ CASALS: *Polítics de Lleida. El poder local i les seves mutacions a través del temps (1716-1868)*. Publicacions de la Universitat de Lleida. Lleida, 2002; C. MIR: *Lleida (1890-1936)*.

⁵¹ Alguns aspectes de la vida política i social de la ciutat són tractats de manera ben interessant, però com ja he dit més amunt, des d'una perspectiva estrictament personal a *75 anys de records*; molt sintèticament a *Historia de la ciutat de Lleida*. Curial. Barcelona, 1980, pàg. 416-428.

⁵² JOSEP LLADONOSA: *El Segrià, les Garrigues, la Noguera i el Baix Cinca*, vol 10 de la *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1983.

⁵³ JOAN GANAU: *La idea de ciutat a Lleida (Segles XVIII-XX)*. Pagès editors. Lleida, 1992, pàg. 157.

però, els elements de progrés, molt singularment els elements que apuntaven després de superar la darrera crisi bèl·lica.

Des del punt de vista demogràfic, Lladonosa constata dues grans tendències històriques: d'una banda, "Lleida ha estat sempre ben lluny d'assolir l'estabilitat de població que han tingut i tenen altres ciutats"⁵⁴; i de l'altra, la ciutat ha experimentat un doble flux migratori: ha rebut tanta gent com n'ha expulsat⁵⁵; aquest fenomen, va contribuir, tant a frenar el creixement demogràfic de la ciutat, com a debilitar la seva vertebració social.

Aquesta tendència històrica, però, va començar a canviar a partir de la dècada de 1940. A partir d'aleshores, un cop superada la crisi provocada per la darrera guerra civil, l'evolució alcista que, si bé lentament, s'estava experimentant des de principis del segle XIX, va accelerar-se i consolidar-se definitivament; en bona mesura, una vegada més, gràcies a una major immigració, de manera que al cens de 1950, els nascuts fora del municipi eren més que no pas els lleidatans de naixement.

Tanmateix, el creixement demogràfic de les dues darreres centúries, afirma Lladonosa, no va anar acompanyat d'un desenvolupament urbà harmònic i ben dissenyat. Al Pla Fontseré de 1865, redactat justament al enderrocar-se les muralles i, per tant, pensat per ordenar la primera expansió de la ciutat contemporània, no se li va fer cap cas. Va caldre esperar a l'Ajuntament Popular de 1922, presidit per Humbert Torres, per elaborar un nou pla, a càrrec, aquesta vegada, dels arquitectes Adolf Florensa i Ricard Giralt; tanmateix, aquest tampoc es va aplicar, sinó que va ser revisat i no es va aprovar definitivament fins el 1925, durant la primera dictadura. Alguns d'aquest aspectes, són també analitzats, puntualment, a *Els carrers i places*⁵⁶.

Malgrat tots aquest projectes, "el 1938 perímetre urbà de Lleida era gairebé el mateix del 1861"⁵⁷, l'any que s'autoritza enderrocar les velles muralles. La darrera guerra civil va comportar una notable destrucció, mentre la reconstrucció posterior va ser molt lenta i costosa, principalment des de dos punts de vista. En primer lloc, Lladonosa posa de relleu com els plans de neteja i reconstrucció van tenir molt poca consideració per la ciutat antiga, de manera que es van perdre, de manera irreparable, edificis i carrers; el punt culminant d'aquest procés va ser l'enderrocament total del vell barri del Canyeret ja al 1970⁵⁸. En segon lloc, l'allau migratori d'aquells anys de postguerra, davant l'escassetat d'habitatges, es va veure obligat, massa sovint, a recórrer al barraquisme i l'autoconstrucció, com ara al Secà de Sant Pere o als Mangraners.

Malgrat tot, el creixement demogràfic de postguerra va donar compliment, afirma Lladonosa, als somnis dels urbanistes del XIX, "és a dir, una ciutat desenvolupada entorn del tossal de la Suda"⁵⁹. D'aquesta expansió, Lladonosa assenyala dos elements que em semblen rellevants: d'una banda la configuració dels nous barris⁶⁰, cosa que trencava tant amb els projectes del XIX, com amb la imatge més tradicional de la ciutat; i de l'altra, aquesta expansió s'ha anat menjant "les millors i més fèrtils terres de l'horta"⁶¹, posant, així, en perill un dels elements que al singularitat la ciutat des dels temps més antics.

⁵⁴ J. LLADONOSA: *La ciutat de Lleida*, vol. II, pàg. 23.

⁵⁵ *Ibid.*, pàg. 23.

⁵⁶ J. LLADONOSA: *Historia de Lleida*, vol. II, pàg. 747-750; i també, "Les crisis històriques", pàg. 50-51, 55-56.

⁵⁷ J. LLADONOSA: *El Segrià*, pàg. 88.

⁵⁸ J. LLADONOSA: *Historia de la ciutat de Lleida*, pàg. 425.

⁵⁹ *Ibid.*, pàg. 425.

⁶⁰ *Ibid.*, pàg. 425-428.

⁶¹ *Ibid.*, pàg. 425.

Tot i que *La ciutat de Lleida*, és una obra escrita justament abans de l'esclat del boom de la fruita dolça, principal factor del desenvolupament de la Lleida més contemporània, ja s'hi apunten alguns dels elements que faran de l'horta el motor de creixement de l'agricultura lleidatana, tendència que, d'altra banda, es venia assenyalant des de la dècada de 1920⁶².

Des de la perspectiva de l'evolució dels conreus, Lladonosa, assenyala la transició, ja evident, dels cereals cap als fruiters, així com la crisi, finalment definitiva, d'alguns dels conreus històrics, principalment tots aquells relacionats amb la indústria tèxtil.

Així mateix, posa l'accent sobre l'escassa tradició ramadera de l'horta, reduïda, pràcticament, al boví (llet i derivats), en vistes al mercat lleidatà exclusivament; d'altra banda, el retrocés del cereal, estava comportant la crisi dels tradicionals ramats, tant d'ovelles com de cabres; per contra, s'insinuava una explotació més racional del porcí i de l'aviram, sectors que començament a ultrapassar l'estricta mercat local.

Tradicionalment, la intensitat dels conreus, possible gràcies a un sistema de recs antiquíssim, havia afavorit una minuciosa parcel·lació de l'horta, generant una estructura social caracteritzada: d'una banda, per una propietat, sovint important, que històricament es remuntava a la conquesta cristiana de la ciutat (per tant en bona mesura en mans de les institucions eclesiàstiques) i que més modernament, gràcies als processos de desamortització, havien passat en mans de rendistes urbans (lleidatans o no); i de l'altra, per una pagesia arrendatària que menava trossos (parcel·les) sovint extremadament petits⁶³.

Aquesta situació, havia generat una classe pagesa molt pobra i, diu Lladonosa, molt deixada des del punt de vista de l'ofici de pagès, anàlisi al qual ja he fet referència més amunt. Tot plegat va significar una molt escassa mecanització i fins i tot un cens mínim d'animals de tir, ja que el pagès si aconseguia estalviar, preferia comprar terra⁶⁴.

Aquestes tendències havien també començat a canviar i es donava el cas, no suficientment analitzat (i cal pensar que complex), que durant la primera postguerra als pagesos de l'horta se'ls hi presentava l'oportunitat d'accedir, per primer cop, a la plena propietat de terra.

S'analitza, també, el que semblava el gran repte de futur d'una agricultura que, com ja he assenyalat reiteradament, iniciava un període d'expansió: la indústria agroalimentària. Una indústria que, amb l'excepció de la conservera, que havia experimentat una certa empenta durant el període de la Primera Guerra Mundial, però que no va trobar la continuïtat desitjada, i potser, la de l'oli, no aconseguia arrancar; per contra, la indústria tradicional, sempre de dimensions reduïdes (xocolata, vins i alcohols i alguna altra), havia entrat en una crisi que es podia preveure com definitiva.

Mentre, les indústries tradicionals, molt prestigioses en altres èpoques, no havien aconseguit refer-se de la crisi del segle XVIII, quedant, així, al marge de la industrialització que havia experimentat la Catalunya Contemporània. De fet,

⁶² L'estudi més sistemàtic sobre l'horta de Lleida, justament fins el boom de la fruita és el d'E. VICEDO: *Pagesos i hortolans. El desenvolupament de l'horta de Lleida abans de la fruita (1716-1950)*.

Ajuntament de Lleida. Lleida, 1997; pel període següent, vegeu, VICTOR BRETÓN: "L'horta. El llarg camí cap a la modernització", dins: *Lleida*. Ajuntament de Lleida. Lleida, 1998. pàg. 90-116; pel tema específic de la fruita, JOSEP MARIA SABARTÉS: *L'espai fruiter a Lleida. Aproximació geogràfica i delimitació espacial de la regió fruitera de Lleida*. Pagès editors. Lleida, 1994.

⁶³ MONTSE MORENO GENÉ: "La terra a la ciutat de Lleida (1808-1840). Entre la fi de l'Antic Règim i el nou món liberal", dins: *El món rural català a l'època de la revolució liberal*. Universitat de Lleida. UNED Centre Associat Cervera. Lleida 1991, vol II, pàg. 123-141.

⁶⁴ J. LLADONOSA: *La ciutat de Lleida*, vol. II, pàg. 104.

l'economia lleidatana va passar a jugar un paper clarament subsidiari i així, assenyala Lladonosa, el ferrocarril s'havia dissenyat per abastir Barcelona de blat no pas de farina.

El desenvolupament de la indústria hidroelèctrica, no s'ha d'oblidar que eren uns anys d'un gran impuls del sector, singularment a partir de l'aprofitament dels rius lleidatans⁶⁵ i la millora de les comunicacions⁶⁶, juntament amb l'agricultura, eren considerades per Lladonosa, els tres factors bàsics del futur industrial de la ciutat⁶⁷.

Trenta anys més tard, Lladonosa pensava que Lleida era un "notable centre industrial"⁶⁸, articulat, com ja havia insinuat anteriorment, per les "indústries derivades o subsidiàries del sector agrícola": comercialització de la fruita, cerveseria San Miguel, indústria del fred, maquinària agrícola⁶⁹, adobs (la casa històrica CROS).

Destacava, també, l'impuls, relativament nou, que havia experimentat la indústria ramadera (el sector porcí, molt principalment), en la nova modalitat d'integració i en el que destacaven empreses tan significades com COPAGA o Valls Companys, les qual, per les seves dimensions, eren tota una novetat.

Per contra, els altres sectors industrial, afirmava Lladonosa, continuaven treballant, substancialment, pel mercat comarcal. Així, es tractava d'empreses de petites dimensions i mínimes inversions foranes. A parer seu, el millor exemple d'aquesta realitat, es posava de relleu en la lentitud i dificultats de consolidació que trobava el Polígon Industrial del Segre, el primer que es va construir a Lleida.

Tot i que potser, com assenyalava, al començar, Josep Lladonosa no era pròpiament un contemporanista, la vocació per la Història local, des d'una perspectiva àmplia, globalitzadora, fa que les seves observacions, suggerències i interpretacions, obrin diferents i interessants línies interpretatives de la Història Contemporània de Lleida. De fet, les puntualitzacions a peu de pàgina així ho corroboren. Aquí, en bona mesura, me limitat, a causa del temps de que disposava, a la formació de la Lleida contemporània, però, un exercici semblant, penso, es podria fer pel segle XX i la regió de Lleida.

Jaume Barrull Pelegrí
Universitat de Lleida, abril 2007

⁶⁵ Lladonosa cita expressament el Pla d'Ordenació Industrial Hidroelèctrica del Ribagorça; vegeu, *Historia de la ciutat de Lleida*, pàg. 423.

⁶⁶ Cal assenyalar la paradoxa que si bé Lleida ha estat històricament un nus important de comunicacions, el seu deficient estat ha sigut un dels obstacles més persistents al desenvolupament de les comarques lleidatanes.

⁶⁷ J. LLADONOSA: *La ciutat de Lleida*, vol. II, pàg. 139.

⁶⁸ J. LLADONOSA: *El Segrià*, pàg. 61.

⁶⁹ En moles pocs anys, les comarques de Lleida van experimentar una transformació espectacular, passant dels mètodes i instruments més tradicionals a una completa mecanització, convertir-se en la regió agrícola més mecanitzada dels Països Catalans; J. LLADONOSA: *Historia de la ciutat de Lleida*, pàg. 432. Alguns aspectes de l'anàlisi de Lladonosa, es recolza en el llibre que ell mateix va prologar: IGNASI ALDOMÀ; XAVIER MAUREL; RAMON MORELL: *L'economia del Segrià: Desenvolupament agrícola i desequilibris sectorials*. Caixa de Catalunya. Barcelona 1980.